

הגדרת הספרות

יציירת אמנות איננה עבודה אינטלקטואלית או רוחנית,
אלא בראש ובראשונה עבודה בחומר. שם שדה המערכה
האמיתי שלה, ובו היא נבחנת.

דווקא בתקופתנו יש לדעתי צורך מיוחד בעמדה בהירה, ככל שניתן הדבר, בהגדרת האמנות, ומתוכה לגזור גם את הגדרת הספרות. אדם מהלך ברחובה של עיר והנה הוא חולף על פני בניין נאה שבנייתו נשלמה לא מכבר. עדיין מפוזרים סביבו כמה חומרי בניין וכלי עבודה. ביניהם הוא רואה מין קשת ברזל מוצבת ברחבה, שנראית לו כמשהו שעוצב לא מכבר. והוא שואל את עצמו: האם זה פסל שהדיירים הזמינו כדי להוסיף יפעה לבניין החדש שלהם? או שזה אביזר בנייה ששימש לתכלית כל שהיא במהלך הבנייה ועוד מעט יסולק משם? אדם נכנס לחדר שבו דולקת טלוויזיה הוא מסתכל במרקע ורואה בני משפחה בסלון ביתם משוחחים על נושא כלשהו. האם זה סרט דוקומנטרי או סרט אמנותי? האם אלה אנשים אמיתיים שצולמו בביתם, או שחקנים שמשחקים את התפקיד שנתן להם הבמאי? אדם פותח את הנייד שלו וחולפים על המרקע הקטן מילים ומשפטים. האם זה סיפור דמיוני, או קטע מיומן חדשות? אדם נכנס למעלית ומעליו מרחפים צלילים. האם זו יצירה מוזיקלית, יצירה אמנותית, או צלילים מכניים בלבד, שהוטבעו בתוכנה של המעלית? דווקא משום שהפעילות האמנותית פרצה את גבולות מוסדותיה, ואפשר להיפגש איתה כממשות גם מחוץ למוזיאונים, מחוץ לאולמות הקונצרטים, מחוץ לבתי הקולנוע, ומחוץ לספרייה, יש צורך בהבחנה מדויקת וברורה יותר בין מה שמבקש להיות אמנות (יהיה התחום אשר יהיה) לבין מה שאינו מבקש כלל להיות אמנות, אלא משהו אחר. וזאת לטובת שני הצדדים. הסרט האמנותי העלילתי דורש תגובה ובחינה על פי סוגו,

בעוד הסרט הדוקומנטרי דורש שיפוט ותגובה על פי מהותו. ברגע ששופטים כל סוג על פי קריטריון שאינו מתאים לו לא רק יוצרים בלבול בשיפוט אלא גם עוול בהערכה. והנה, למרות הערבוב והטשטוש ההולך וגובר בין יצירות אמנותיות לבין אלה שאינן מתיימרות ואינן מבקשות להיות יצירות אמנות, עדיין למענים עצמם יש בדרך כלל בוחן פנימי אינטואיטיבי ראשוני המבדיל בין שני הסוגים.

אם למשל ייכנס אדם לחדר שבו כבר מוקרן סרט על מרקע הטלוויזיה, נדמה לי שלאחר התבוננות מעמיקה במשך זמן לא רב הוא יוכל לקבוע בביטחון אם הדמויות שהוא רואה על המסך הם שחקנים או אנשים שצולמו במסגרת כתבה כלשהי. משהו באופן הדיבור וההתנהגות של הדמויות על המרקע יוכל ללמד אותו אם מדובר במשחק או בצילום אותנטי של מציאות.

או אם למשל נבקש מקבוצה כלשהי של אנשים למיין מתוך ארון ספרים מקרי כלשהו את מה שהם מחשיבים כספרות יפה, וזאת מתוך ערימה של ספרים מסוגים שונים, כגון פסיכולוגיה ופילוסופיה ומדריכים גיאוגרפיים וספרי היסטוריה, ולא על סמך היכרות מוקדמת עם הספרים אלא רק מתוך דפדוף שטחי מהיר בכולם, לפי הערכתי נפתע להיווכח שתהיה הסכמה רחבה בתהליך המיון בין ספרות יפה (בלטריסטיקה) לספרות שאינה כזאת. אולי יהיו חילוקי דעות לגבי יומנה של אנה פרנק, למשל, בין אלה שיטענו שזה יומן אישי פרטי שנמצא במקרה לבין אלה שיטענו שהספר הזה נכתב מלכתחילה כיצירה אמנותית בצורת יומן, אבל בדרך כלל תהיינה הסכמות נרחבות בין הממיינים.

לכן, דווקא בתקופה זו שבה יצירות אמנות ויצירות שאינן מבקשות להיות יצירות אמנות מתערבבות זו בזו במרחב הציבורי, יש צורך בהגדרה ברורה יותר של מהי אמנות ומהי לא אמנות. וזאת לא מתוך זלזול או פחיתות כבוד כלפי אותן יצירות שאינן מבקשות להיות יצירות אמנות, כגון הקולנוע הדוקומנטרי, שבתקופה האחרונה הגיע לשיאים משמעותיים ולתהודה מרשימה הרבה יותר מסרטים עלילתיים שנוצרים בסרט נע.

האמנות אינה מצויה עוד רק במוזיאונים או בגלריות, גם לא רק באולמות הקונצרטים, ובוודאי שלא רק בספריות. האמנות בצורותיה השונות נמצאת גם בנייד שלנו, וגם בחנויות ובקניונים, ולכן – כדי להגן עליה מפני הלא-אמנות, כשם שצריך להגן על הלא-אמנות מפני יומרת האמנות – נחוצה לנו הגדרה אפקטיבית ויעילה ככל שניתן.

את ההגדרה שאני מציע כדלקמן מצאתי לפני שנים רבות במקום שנשכח ממני, אבל כבר שנים רבות אני משתמש בה בפתיחה של כל שיעור באוניברסיטה, ואני מגלה שלמרות השנים הרבות שעברו מאז היא עדיין יעילה ונבונה.

ההגדרה:

ספרות היא אמנות הבאה לשתף באמצעות הלשון ניסיון נפשי שיש לו חשיבות בפני עצמו על מנת ליצור חדווה אסתטית.

מוזיקה היא אמנות הבאה לשתף באמצעות הצלילים ניסיון נפשי שיש לו חשיבות בפני עצמו על מנת ליצור חדווה אסתטית.

ציור הוא אמנות הבאה לשתף באמצעות צורות וצבעים ניסיון נפשי שיש לו חשיבות בפני עצמו על מנת ליצור חדווה אסתטית.

סרט הוא אמנות הבאה לשתף באמצעות תמונות וקול המוקרנים על מסך ניסיון נפשי שיש לו חשיבות בפני עצמו על מנת ליצור חדווה אסתטית. מחול הוא אמנות הבאה לשתף באמצעות תנועות הגוף ניסיון נפשי שיש לו חשיבות בפני עצמו על מנת ליצור חדווה אסתטית. וכך לגבי שאר תחומי האמנות, כגון פיסול, תיאטרון ועוד.

המרכיבים העיקריים בהגדרה הם כדלקמן:

הנושא הוא – ניסיון נפשי

המטרה – שיתוף

האמצעי – חומר, כגון: לשון, צלילים, קול, צורות וצבעים, אבן, עץ וכו'

התוצאה (תלויה בתגובה ובשיפוט של הנמען) – חדווה אסתטית

ניסיון נפשי אינו אומר ניסיון אישי. אף שניסיון אישי יכול להיכלל לפעמים בניסיון נפשי. ניסיון נפשי משמעו שמהו או בייקטיבי כלשהו – אירוע, חומר, מעשה פרטי או היסטורי – עובר דרך פריזמה נפשית סובייקטיבית של היוצר עצמו או של אחד מגיבוריו; או נוף מסוים בציור, אפילו אגס ותפוח בקערת פירות על שולחן במטבח, מקבלים את מבטו ואת ניתוחו של הצייר המצייר אותו.

אבל מה פירוש "שיש לו חשיבות"? חשיבות בעיני מי? בראש ובראשונה בעיני היוצר שבחר בו כנושא ליצירתו. אולם היוצר יצטרך לשכנע את הנמען, הקורא, המתבונן, המאזין או הצופה, שהבחירה שהוא בחר תהיה חשובה גם בעיני נמענו על מנת שיפתח את ליבו אליה וינסה ליצור עמה שיתוף. מבחינה זו אין הבדל בין תיאור של קרב חשוב בסיפור או תיאור המתנה בתחנה עזובה לאוטובוס שיבוא. החשיבות לא תבוא רק מהנושא, אלא מהדרך שבה התרוקם הנושא בתוך היצירה עצמה.

וכאן מגיעה מילת מפתח – שיתוף. היצירה האמנותית מבקשת לשתף את הקורא בניסיון הנפשי שמבוטא בה. לא להבין, לא להסכים, לא לדעת – אלא לשתף. הקורא את תיאור הרצח שמבצע רסקולניקוב צריך להרגיש בנפשו את האימה, הבלבול והזעם של הגיבור עצמו, ולכן הוא מתמלא חרדה כאשר הוא מגלה שברגע ההתרגשות של הכניסה לדירה הוא השאיר את הדלת פתוחה ודרכה נכנסה אחותה של הזקנה שמתבוננת בגופת אחותה, וכעת אין לרסקולניקוב או לקורא ברירה אלא לרצוח גם אותה. אנשים רועדים מהתרגשות כאשר הם שומעים מוזיקה שמפעמת את ישותם. אנשים בוכים על מות גיבור או דמות ביצירה ספרותית או בסרט. השיתוף, ההזדהות הן מילות המפתח בכל עמדה מול יצירה אמנותית. איך היא בדיוק נעשית, על כך ישנן תיאוריות רבות וניתוחים מדוקדקים שלא זה המקום לפרט אותם. אבל השיתוף או ההזדהות הם שאיפתה של כל יצירה אמנותית, וכמובן גם של הספרות.

מה מצליח לבצע את ההזדהות או השיתוף שעוברים כמו שתיל מן היצירה אל נפש הנמען שלה? בראש ובראשונה הטיפול או העבודה בחומר. כן, חומר, פשוטו כמשמעו. מה היא מוזיקה? קשת שמתוחות עליה שערות של זנב סוס, שמטיילת הלוך ושוב על גידי חיה. מי שנכנס לסטודיו של צייר או של פסל ורואה את בגדיו וידי המוכתמים בצבעים,

או את גורי האבן המושלכים סביבו, או מי שנכנס לחדרו של מלחין ורואה אותו מסתבך שוב ושוב עם קלידי הפסנתר, מבין עד כמה האמנות נאבקת ראשית כל בחומר עצמו. דווקא משום שהיא מתיימרת להעביר ניסיון נפשי שיש בו גם ממשות אובייקטיבית ולא רק רעיונות היא חייבת להעביר את משמעותה גם דרך תיווכו של החומר ולא רק הרוח. אפילו בספרות אנו מכירים היטב את עבודת הסופר ובעיקר את עבודת המשורר על חומריה של השפה ולא רק על דרך ייצוגה. על המקצב, הצליל, החרוז, בחירת מילים אלה ולא אחרות וכו' וכו'.

יצירת אמנות איננה עבודה אינטלקטואלית או רוחנית, אלא בראש ובראשונה עבודה בחומר. שם שדה המערכה האמיתי שלה, ובו היא נבחנת.

את המימוש של היצירה עושה הנמען שלה. האמנות מתייחסת למה שנוצר בידי האמן, ואילו האסתטי מתייחס לריאליזציה המתממשת על ידי הנמען שלה. מכאן שכל יצירה נתפסת באופן שונה על ידי כל נמען ונמען, ורק הוא יקבע את ערכה, כלומר אם ההזדהות אכן הושלמה ואם היא היתה גם ראויה וכדאית.

ומכאן החדווה. רצחנו את הזקנה של רסקולניקוב וזכינו בחוויה מסעירה שאין דוגמתה, אבל נשארנו יושבים בכורסה בסלון ולא הובלנו למשטרה. הפכנו לשרץ בסיפור "הגלגול" של קפקא ועברנו טלטלה מהפכנית מאין דוגמתה באנושיותנו, אבל המשרתת לא טאטאה את פגרונו היבש במטאטא. וזאת היא מהותה של החדווה. השיתוף אכן הצליח, אבל בלא לשלם את מחירו.

לכן, לשם סיכום, הערכה של יצירה אמנותית היא לעולם אישית ולעולם זמנית. אולי בעוד מאתיים שנה איש לא ירצה לשמוע את שמו של מוצרט או לראות מחזה של שקספיר, וערכם העצום הנוכחי הוא אולי זמני וסטטי בלבד. ומכאן יתרונו הברור של המורה לספרות על המורה למתמטיקה. אם התלמיד מתעקש עדיין ששתיים ועוד שלוש הם לא חמש אלא שש, אסור למורה למתמטיקה לחזור הביתה לפני שהוא משכנע את תלמידו בתוצאה הנכונה. אבל אם התלמיד ששמע את השיעור לספרות על עגנון עדיין חושב שהוא סופר משעמם ושטוח, המורה לספרות יכול לחזור בשלום לביתו ולראות תכנית טלוויזיה היתולית כדי לרענן את רוחו לקראת הלילה.